

Віталій БОНДАРЧУК – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії, Національний університет «Острозька академія», Острог
<http://orcid.org/0009-0006-3460-8542>
<http://doi.org/10.35619/ucpmk.51.1100>
vitalii.bondarchuk@oa.edu.ua

Простежено життєвий і творчий шлях визначного волинського краєзнавця, священика Аполлонія Сендунського. Зроблено комплексний аналіз його статей, відображення в них важливих подій в історії Волині від середньовіччя до XIX ст. Визначено базу його досліджень, що складалась як з наукових доробок сучасних йому вітчизняних і закордонних авторів, так і з опублікованих писемних пам'яток XV – XVII ст., взятих із давньоруських літописів, праць західно-європейських хроністів, архівів, які на той час ще зберігалися в церквах і монастирях Волинської губернії.

Key words: історичне краєзнавство XIX ст., православ'я, церква і культура, Волинь, Аполлоній Сендунський, «Волинські єпархіальні відомості».

Постановка проблеми. Серед волинських краєзнавців XIX ст. особливе місце посідає священик Аполлоній Дорофійович Сендунський (1830-1882 рр.) – один із найактивніших дописувачів «Волинських єпархіальних відомостей», де опублікував 44 історико-краєзнавчих статті, присвячені історії міст і сіл та політичним і релігійним діячам Волині. Вивчення його величезного доробку в контексті розвитку волинського історичного і релігійного краєзнавства, їх значення в розвії української духовної культури залишається однією з нагальних проблем сучасної культурології.

Огляд публікацій. У некрологах: «Пам'яті Аполлонія Сендунського» [15; 119-127] та «Отець Аполлоній Сендунський, священик сую Сивок Острозького повіту» [31; 166-170], опублікованих після смерті священика в лютому 1882 р. у журналах «Волинські єпархіальні відомості» та «Київська старовина», розкривалась його церковна, пасторська, суспільно-педагогічна діяльність як члена правління Волинської Духовної Семінарії і головування на єпархіальних з'їздах, відзначався його важливий внесок у розвиток волинського краєзнавства. У 1896 р. у «Київській старовині» надрукована «Автобіографія священика Аполлонія Сендунського» [1; 59-77], яку приніс у редакцію його син Клавдій – настоятель одеського Петро-Павлівського храму. Короткі біографічні відомості про отця Аполлонія поміщено в Енциклопедичному словнику видавництва Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона [17; 522], фундаментальній монографії М. Теодоровича «Волинська духовна академія» [32; 591-592].

Непересічна постать Аполлонія Сендунського знову зацікавила істориків і краєзнавців через подан 100 років після його смерті, в 1990-ті рр., на хвилі національно-патріотичного піднесення суспільства після здобуття незалежності, коли значно зріс інтерес до історії міст і сіл України. У наукових збірниках публікуються статті Л. Баженова «Аполлоній Сендунський – діяч українського національного Відродження, видатний краєзнавець Волині» [2; 76-78], «Аполлоній Сендунський» [3; 233-234] та М. Манька «Аполлоній Сендунський – краєзнавець Острога і Волині» [7; 120-122], які базуються на матеріалах із вище названих статей про Сендунського XIX – початку XX століття. Вагомий внесок А. Сендунського в дослідження історії міст і сіл Волині зазначає М. Костиця в статті «Роль релігійного краєзнавства у дослідженні Малої Батьківщини» [5; 30]. З останніх публікацій на особливу увагу заслуговують статті М. Манька в енциклопедичних виданнях: «Острозька академія XVI – XVII ст.» [8; 407] та «Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку» [9; 532-533]. Низку статей вчений присвятив волинським краєзнавцям, дотичним до постаті А. Сендунського: Михайлу Тучемському – ініціатору створення Братства імені князів Острозьких і Острозького музею [10; 572-573], Михайлу Струменському, який «зробив атрибуцію і науковий опис 13 найцінніших рукописних книг XVI – XVIII ст. – перший каталог Острозького музею» [11; 552-553], Арсенію Селецькому, який перший зробив спробу описати всі острозькі стародруки і «став автором першої друкованої праці, спеціально присвяченій Острозькій друкарні та її виданням XVI – XVII ст.» [12; 531-532], Миколі Теодоровичу, який завершив справу А. Сендунського та інших волинських краєзнавців виданням унікальної 4-томної праці «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» [13; 557]. У статті О. Мороз «Декалог життєтворчості Аполлонія Сендунського – священика Волині кінця XIX – початку XX ст.», за словами авторки, акцентовано увагу на необхідності дослідження «релігійно-філософської, історико-краєзнавчої та освітньо-виховної діяльності А. Сендунського крізь призму світоглядно-релігійних, історико-політичних, літературно – епістемологічних та праксеологічно – аксіологічних знань» [14]. Означені розвідки про

А. Сендульського стосуються його біографії, яку, на жаль, неможливо вивчити в повному об'ємі, гідному його непересічної особистості, оскільки майже весь сімейний архів священника-краєзнавця, що зберігався в Острозькому братстві, пропав, вірогідно, під час воєнного лихоліття, розпочатого першою світовою війною [7; 121]. Натомість, повністю збереглася його літературна спадщина.

Мета статті: опрацювати статті, присвячені історії міст і сіл Волині, священника Аполлонія Сендульського і визначити його внесок у розвиток історичного краєзнавства волинського регіону.

Вклад основного матеріалу. З автобіографії Аполлонія Сендульського, надрукованої в 1892 р. до 10 річниці з дня смерті священника-краєзнавця в журналі «Київська старовина», дізнаємося, що він народився 17 жовтня 1830 р. у селі Садки в сім'ї єпархіального батюшки Дорофея та його дружини Анастасії. У сім'ї був третьою дитиною після двох старших сестер. Через пів року після його народження батько помер, отже, як пише отець Аполлоній, «обстановка нашого життя надто була незavidна, траплялося, що сім'я потребувала шматка насущного хліба...» [1; 59]. Отець Аполлоній з гіркотою згадує як тяжко було йому жити і навчатися 2 роки у парафіяльному училищі в Загаєцькому заштатному монастирі Іоанна Милостивого, потім у Кременецькому повітовому училищі, після закінчення якого він був переведений по першому розряду в Кременецьку духовну семінарію, що на той час стала однією з найбільших за кількістю вихованців. У ній навчалося 600 учнів. Штат вихователів і викладачів складав 24 особи. На відміну від попередніх навчальних закладів, де учнів морили голодом і нещадно сікли різками, – згадує отець Аполлоній, – «у Духовній семінарії було чисто і охайно, їжа давалася набагато краща та у більшій кількості. ...У класах не було того терору, не чути було криків і лайок, а тому з'явилося в нас бажання до навчання та допитливість» [1; 68]. У 1853 р. Сендульський закінчив семінарію по першому розряду. 5 вересня 1854 р. одружився, «29 вересня того ж року висвячений на священника високопреосвященним Арсенієм, а 17 жовтня вступив на пастирську посаду с. Сивок» [1; 75]. У с. Сивки отець Аполлоній прослужив до кінця життя. Крім того, 5 років (1867–1872) був членом правління Волинської духовної семінарії і обіймав цю посаду безоплатно, що тим більше гідно поваги, якщо врахувати, що йому доводилось виїжджати на місце служби за 50 верст. Багато вихованців семінарії, з якими він спілкувався в класах і на екзаменах, із вдячністю згадують його за доброту і неупередженість. Протягом багатьох років він був членом окружного училищного з'їзду, головував на першому єпархіальному з'їзді в Кременці 1871 р., на єпархіальному з'їзді в Житомирі 1878 р. [15; 119].

Однією з найбільш насущних парафіяльних проблем, яка постала перед ним одразу після прибуття його в с. Сивки, стала реставрація старої Христо-Воздвиженської церкви, яка «хилилася до падіння». Починаючи з листопада 1854 року протягом 14 років отець Аполлоній вів постійне листування з різними церковними та державними установами в надії виклопотати гроші на ремонт храму. У травні 1868 р., остаточно зневірившись у безкорисності цієї переписки, громада своїми силами розпочала будівництво нового храму, яке тривало до початку вересня 1875 р. 21 вересня відбулось урочисте освячення церкви [25; 730]. Варто підкреслити, що вперше на Волині храм освячений в ім'я преподобного Феодора князя Острозького – місцевого святого. Це була безпрецедентна подія, що підвищувала рівень патріотизму та національного самоусвідомлення народу.

Надзвичайно вагоме значення в житті А. Сендульського мала дослідницько-краєзнавча діяльність. Прагнення досліджувати історію рідного краю збігалось з розпорядженням Священного синоду, який указом від 19 травня – 6 жовтня 1850 р., зобов'язував православну ієрархію Волині скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Як слушно зазначає М. Костриця, таке розпорядження, крім іншого, викликано політичними міркуваннями і мало на меті довести пріоритет в цьому краї Православної церкви та «протистояти впливу польських діячів, що усіляко підкреслювали належність краю до колишньої Речі Посполитої» [5; 27]. Виконання синодального указу покладено на викладачів Волинської духовної семінарії. Правління семінарії доручило скласти опис професорам Миколі Уводському, Амвросію Добротворському, вчителям Костянтину Жуковичу та Андріян Пурієвичу. Але після від'їзду деяких із них, цей колектив розпався і справа не зрушила з місця. Парафіяльні священники також не поспішали досліджувати історію своїх міст і сіл; лише окремі подвижники, зокрема Василь Комашко, друкували у Волинських губернських відомостях краєзнавчі матеріали. Позитивні зрушення відбулись із заснуванням у 1867 р. при Волинській духовній семінарії журналу «Волинські єпархіальні відомості». Головними редакторами почергово були М. Петров, В. Прозоровський, А. Соловійов, навколо них згуртувалося коло священників-краєзнавців. Особливе місце в ньому посів А. Сендульський, який від початку заснування журналу став найактивнішим його дописувачем. У 1867–1882 рр. на сторінках Волинських єпархіальних відомостей опубліковано: 4 його проповіді-повчання, 1 промова (ВСВ. 1867–1868. №№ 20, 23, 44, 45, 46), і, головне, 44 історико-краєзнавчих нариси, присвячені визначним діячам та історії сіл, міст і містечок Волині. Зберігся лист сина А. Сендульського – Євгенія, у якому він пише батькам, що прибув до Кременця, на пошті купив журнали «Нива» і носив у редакцію пакет Соловійову, але не застав його і доручив пакет Ясенецькому

[6]. Очевидно, у пакеті були краєзнавчі рукописи отця Аполлонія.

Одним із перших він відгукнувся на заклики єпархіального начальства скласти історико-статистичні описи церков і парафій Волинської губернії. У 1868 р. опубліковані статті про с. Сивки, містечко Ляхівці та освячення в цьому містечку храму. У 1870 році – статті про с. Тихомль і містечко Ямпіль. У 1871 р. – статті про містечка Шумськ, Рохманів і про Преподобного князя Федора Острозького. У 1872 р. – статті про вже неіснуючі православні церкви і монастирі в м. Луцьку, Валуєвський монастир та про містечка Вишневець і Крупець. У 1873 р. – статті про Татаринецький чоловічий монастир, села Стожек, Сураж, місто Луцьк. У 1874 р. – статті про місто Кременець і село Поляхолява. У 1875 р. – статті про село Городище, місто Заслав та про Юва Почаївського. У 1876 р. – статтю про місто Овруч. У 1877 р. – статті про місто Дубно та Загасцький монастир Іоанна Милостивого. У 1878 р. – статті про містечка: Білокриниця, Боремль, Олика, Четвертня і Чарторийськ. У 1879 р. – стаття про містечко Берестечко. У 1880 р. – статті про міста Рівне та Іскоростень, село Пересопницю, м. Клевань, Корець, Вишгородок і про трьохсотрічну річницю надрукування слов'янської Біблії у м. Острозі. У 1882 р. уже після смерті отця Аполлонія, надруковано статті про м. Острог та містечка: Полонне, Лабунь, Домбровиця, Степань.

Свої дослідження отець Аполлоній розпочав із рідної парафії в с. Сивки, на якій він служив із жовтня 1854 р. У грудневому номері Волинських єпархіальних відомостей за 1868 р. Стаття опублікована його стаття «Село Сивки Острозького повіту. Матеріали для історико-статистичного опису Православних церков Волинської єпархії». «Село Сивки, – пише Сендульський, – знаходиться за 50 верст від повітового м. Острога і за 192 версти від губернського міста Житомира. Свою назву, вірогідно отримало від того, що в цій місцевості є поклади глини, яку місцеві жителі називають сивою. Церква зведена на честь Воздвиження Чесного і Животворящего хреста, доволі містка, з трьома куполами і дуже стара, оскільки у XVIII ст. вже тричі ремонтувалась: у 1712 р. – із благословення уніатського митрополита Феодосія Рудницького парафіянином Стефаном Бурчаком, у 1716 р. – священником Андрієм Суражкевичем, а в 1785 р. з благословення єпископа Кипріяна Стецького була освячена деканом Яковом Левицьким. 31 жовтня 1868 р. спостерігаючи за церковним будівництвом у Волинській губернії Г. Ертель приїжджав у Сивки і оглянувши старий храм, запропонував звести на його місці новий кам'яний, або дерев'яний на кам'яній основі. Спираючись на метричні книги, А. Сендульський визначає прізвища священників, які служили до нього: Тимофій Тимошевич (1711-1724 рр.), Северіан Тимошевич (1724-1757 рр.), при якому Теофілія Яблоновська підтвердила власність церкви на землі, Василь Тимошевич (1757-1763 рр.), Іван Хмелевський (1765-1771 рр.), Василь Барталович (1773-1803 рр.), при якому князь Август Микола Яблоновський 13 березня 1791 р. підтвердив права церкви на землі, Федір Бартолович (1803-1816 рр.), який з благословення єпископа Даниїла зробив опис церкви, всього її майна і угідь, Даниїл Сингалович (1821-1822 рр.), Лев Горлецький (1823-1830 рр.), Іосиф Омеляновський (1830-1842 рр.), Андрій Кондратський (1842-1854 рр.). На особливу увагу в статті Сендульського заслуговує опис стародруків і рукописних книг в Хресто-Воздвиженській церкві. Це Служебник Львівського друку 1691 р., Октоїх 1691 р., Анфологійон 1691 р., рукописний Апостол 1601 р. Крім цінних книг, у церкві зберігалася давня ікона святого Миколая, поновлена в 1831 р. і взята у срібний оклад [18; 762]. До Хресто-Воздвиженської церкви приписана церква Іоанна Богослова в с. Волоському (за 3 версти від Сивок) та парафія в с. Ліски (за 2 версти від Сивок). У всій сивківській парафії 118 дворів, селян: 472 (чоловіки) і 461 (жінки), духовних – 9 (чол.) і 8 (жін.), військових – 7 (чол.) і 8 (жін.). У 1866 р. народилося 66 душ, померло 40. У парафії є католики: 10 (чол.) і 21 (жін.), які є землевласниками. У с. Волоському в домі поміщика Івана Яловицького є каплиця, в яку приїжджає служити ксьондз із м. Дедеркали. П'ять католиків: 3 (чол.) і 2 (жін.) перейшли в православ'я [18; 769].

Складаючи історико-статистичний опис своєї парафії, отець Аполлоній користувався тими небагатьма документами (метричними книгами і актами, що підтверджували «презенти», – надання церкви земель князями Яблоновськими), які зберігались у Хресто-Воздвиженському храмі. У переважній більшості його подальших досліджень використовується величезний масив джерел, що вражає своїм часовим і географічним діапазоном. Це і праці сучасних йому вітчизняних дослідників (Хойнацького, Зубрицького, Крушинського, Перлштейна, Блудової, Максимовича, Рафальського, Четиркіна, Романовського, Селецького), і твори польських авторів (Стадницького, Стецького, Крашевського, Стебельського), і документи Почаївської лаври та Луцького братського монастиря, і рукописи протоієрея Ісидора Метельського, і «Архів Південно-Західної Росії», де опубліковано письмові пам'ятки XV – XVIII ст., зокрема, документи з так званої «Литовської метрики», що вийшли з канцелярії Великого князівства Литовського, а також «Хроніки» Матвія Стрийковського, Мартина Бельського, Матвія Міховського та Ян Длугоша, у якій використано різні літописи Східної Європи, зокрема, ті, що не дійшли до наших днів: «Київський літописний звід» і «Перемишльський єпископський звід». Гідно подиву, як в глухому селі, можна було дістати такий величезний пласт історичної літератури і використати його для краєзнавчих досліджень Волині. Особлива цінність статей А. Сендульського полягає в тому, що описуючи історії міст

і сіл або складаючи життєписи визначних діячів, він підтверджує всі факти посиланнями на сучасні йому дослідження та на історичні документи.

Наступна краєзнавча праця Сендунського (після с. Сивки), присвячена містечку Ляхівці, у якій він спирається на «Історичний нарис історії Волині» співробітника Київської археографічної комісії А. Крушинського та на фундаментальну 4-х томну працю Тимотеуша Ліпінського і Міхала Балінського «Давня Польща в історичному географічному та статистичному плані», опубліковану в 1843 році у Варшаві. Вперше в писемних джерелах, пише Сендунський, – про поселення Ляхівці згадується в записаній у Литовську метрику грамоті Казимира Великого від 20 січня 1441 р., якою король надає Ляхівці у вічне і спадкове володіння Дениску Мокосійовичу. Копія цієї грамоти, видана з Литовської метрики 29 листопада 1764 р. зберігалася в архіві поміщика с. Сивок Сигізмунда Радзимінського [19; 708]. Інший документ щодо історії містечка, написаний в 1520 р., коли Сигізмунд I в числі інших поселень подарував Ляхівці своїй дружині Боні. На початку XVII ст. поселення дісталось Сенютам, які виклопотали у Сигізмунда II для Ляхівців усілякі пільги та магдебурзьке право. Павло-Христофор Сенюта, перейшовши з кальвінізму в католицизм почав будувати в 1612 р. у Ляхівцях костел і кляштор домініканців. Проте, перебуваючи в Римі, він захопився аріанами, і повернувшись на Волинь в 1616 р., прийняв їх під своє покровительство. Довготривалий конфлікт між домініканцями і аріанами завершився декретом Люблінського трибуналу 1644 р., яким аріанам звелено залишити Ляхівці, а міністр аріанського ляховецького собору Сарторій (Стоїнський) був позбавлений честі і дворянства (*Stsrozytna Polska...* Т. II. Ч. II с. 930). Як пишуть автори «*Stsrozytna Polska...*» одна з дочок Сенютів вийшла заміж за підкомор'я познанського Петра Опалінського, який завершив будівництво костелу. Після Опалінських власниками Ляхівців стають Ліщинські, Яблоновські, Сапіги, а оскільки один з останніх брав участь у польському повстанні 1830 р. містечко поступило у ведення Міністерства державного майна. Сендунський писав, що в Ляхівцях проживає православних 1529 чоловіків і 1732 жінки, католиків 30 чоловіків і 20 жінок. 16 березня 1869 р. католицький костел передано у ведення Православної церкви, 20 липня 1869 р. відбулось освячення храму архієпископом Волинським і Житомирським Агафангелом (Соловйовим) [20; 753].

Цікаві факти з історії с. Тихомль (нині Тихомель) А. Сендунський почерпнув із «Повного видання руських літописів», розпочатого в 1834 р. Археографічною комісією по виданню давніх актів, завданням якої стало зібрання і публікація історичних документів з найдавніших часів до XVII століття. У 1841-1863 рр. обсяг опублікованих документів складав 10 томів. «Село Тихомль, – писав Сендунський, – яке нині має 30 хат, колись було давньоруським містом, про що свідчить городище (замчисько), обнесене з трьох сторін ровом. Уперше згадується в історії близько 1152 р., коли перераховуються міста, що зобов'язувався повернути Володимир князь Галицький Київському князю Ізяславу Мстиславичу, що переміг його з допомогою угорського короля Гейзи II (Повне зібрання руських літописів. Т. II. С. 69)» [21; 159-160]. У польсько-литовську добу доля Тихомля подібна до містечка Ляхівці. Після люблінського сейму 1569 р., коли Волинь увійшла до складу Речі Посполитої, Тихомль перерахований у списку численних місцевостей, включених до Кременецького повіту. На початку XVII ст. належав Сенютам (Синіутам). 2 липня 1616 р. Авраам Сенюта виклопотав у короля Зигмунта III грамоту, якою Тихомль, як і Ляхівці, ставав містом, звільнявся від податків: торгового, мостового, гребельного, митного, і отримував Магдебурзьке право. Після Сенютів Тихомль переходив у власність Опалінських, Ліщинських, Яблоновських, а з 1830 р. став власністю казни. Біля Тихомля залишилось городище (замчисько), яке являє собою окопи, обведені з півночі, сходу і заходу глибокими ровами, а з півдня Ямпільським ставком, який утворився з річки Горині. Крім того, є вежа-капличка, яка колись була розписана, бо на склепіннях є зображення євангелістів [21; 190]. Варто додати, що це аріанський гробівець Сенют – зведений над склепом, перекритий зімкнутим склепінням [33].

Давньоруський період історії с. Пересопниця, Сендунський досліджує, використовуючи «Повне видання руських літописів», на сторінках яких Пересопниця з'являється у XII ст., коли вона входила до Турівського князівства і в нелегкі часи князівських міжусобиць була втягнута в боротьбу за Київський престол. Коли в 1146 р. Ізяслав Мстиславич оволодів Києвом, В'ячеслав Турівський зайняв деякі київські міста, Волинь, Володимир і Пересопницю, які віддав Володимир Андрійовичу – онуку Мономаха. Посланий Ізяславом смоленський князь Ростислав відібрав у В'ячеслава Турівського всі зайняті ним міста, оволодів Туровим і звелів княжити тільки в Пересопниці і Дорогобужі. Проте, коли Ізяслава вигнав із престолу його дядько Юрій Володимирович, він звернувся по допомогу до В'ячеслава Турівського, але той відмовив і порадив помиритися з дядьком. У 1150 р. князі з'їхалися в Пересопниці, помирилися; Юрій Володимирович віддав В'ячеславу Вишгородок, а Пересопницю – сину своєму Глібу. З приводу перемир'я в Пересопниці тривав кількадеennis бенкет.

Таким чином, пише Сендунський, – Пересопниця зробилась стольним містом і бачила всіх руських князів. Але мир не був тривалим, знову між князями розгорілась боротьба, у якій Пересопниця переходила з рук у руки. Більш стабільні часи настали для міста на початку XIII ст. коли в ньому княжив

Мстислав Ярославич, прозваний «німим». Мстислав Пересопницький брав участь у битві з татарами на річці Калка 1224 р. Як сказано у галицько-волинському літописі, був «муж сили незвичайної» і хоробро бився в рядах Данила Галицького. Але руське військо було розбито. Невдовзі Мстислав Пересопницький помер, доручивши опікуватися своїм малолітнім сином Іваном Данилу Галицькому. Але й Іван помер, заповідавши всю свою волость князю Данилу. Таким чином в 1227 р. Пересопниця дісталась Данилу Галицькому, а той віддав її своєму брату Васильку, як сказано в літописі «брат же да Висилькови Луческ и Пересопницю» [28; 554]. Переходячи з рук у руки різним князям, – пише Сендульський, – Пересопниця займала видне місце серед руських міст і не втрачала свого блиску і величі. Але в 1240 р. після Батиєвого погрому назавжди втратила своє значення і прийшла в занепад. У 1246 р. Пересопницю знову зруйнували татари, а в 1399 р. – військо Тамерлана після поразки руських військ на річці Ворсклі. На початку XVI ст. Пересопниця увійшла до королівського двору. У 1505 р. король Андрій видав грамоту князю Федору Чарторийському на довічне володіння Пересопницьким монастирем і всіма селами, які цьому монастирю належать, з умовою, щоб він не розпоряджався ними без волі короля. Сендульський друкує текст цієї грамоти, опублікований у «Волинських Єпархіальних відомостях» (1867 р. № 4. С. 60) із видання Археографічної комісії «Акти, які стосуються історії Південної і Західної Росії» (Т.І С. 31). Цей документ опублікований також у праці Тимотеуша Ліпінського і Міхала Балінського «Давня Польща в історичному географічному та статистичному плані» (Т. II. С. 864). У 1561 рр. у Пересопницькому монастирі в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці архімандритом монастиря Григорієм завершений переклад Євангелія на староукраїнську літературну мову. Заснування монастиря приписують князю Чарторийському. На думку Сендульського, швидше за все, монастир зведений Пересопницьким князем Мстиславом Ярославичем, який володів Пересопницею 30 років ще до татаро-монгольського нашествия. З цією думкою важко погодитись, оскільки той факт, що монастир вцілів після розгрому міста татарами в 1240 та 1246 рр. і військами Тамерлана в 1399 р., є маловірогідним.

У статті про містечко Берестечко Рівненського повіту А. Сендульський найбільше уваги приділяє опису історичної битви, що відбулась 18-30 червня між козацьким військом під командуванням Богдана Хмельницького та армією Речі Посполитої під командуванням Яна II Казимира. Описуючи хід воєнних дій, він використовує як польські джерела, зокрема, працю Тимотеуша Ліпінського і Міхала Балінського «Давня Польща в історичному географічному та статистичному плані» (1843 р.), хоча зауважує, що в ній чисельність козацької армії значно перевищена (300 000 військових), натомість, чисельність польської армії применшена (100 000 чоловік) (Starozytna Polska... Т.ІІ.С. 836), так і фундаментальну працю українського історика Миколи Маркевича «Історія Малоросії» 1843 р., яка охоплює історію України від найдавніших часів до XVIII ст. і є одним із найважливіших джерел для розуміння тогочасної суспільно-історичної думки в Україні. Варто зауважити, що чисельність козацької армії більшість сучасних українських істориків подають у 100 000 чоловік, а союзної кримської армії під командуванням Ісляма III Герая у 30 000 чоловік, хоча за свідченням османського мандрівника Євлії Челебі, кількість кримського війська не могла перевищувати 8000-10000 військових. Натомість, чисельність польської армії оцінюється більшістю сучасних польських істориків у 200 000 чоловік та 30-40 тис. посполитого рушення [4]. Кульмінаційний момент битви, коли кримських хан Іслям III Герай покидає поле бою, А. Сендульський описує за Маркевичем. «Козаки витіснили польську піхоту з лісу і хотіли вдарити у фланг неприятеля. З правого крила почалась по полякам стрільба і тривала до полудня. У дві години бій відновився ще з більшою запеклістю. Поляки під командуванням Потоцького і Вишневецького напали на козаків, але Хмельницький прийняв їх рішуче і почалась страшна січа: пил і дим зливались, не видно було смертної боротьби, тільки чути було крики людей, гуркіт гармат і іржання коней. Поляків відбили. З іншого боку піхота Хмельницького змішала німецьку піхоту і загнала її всередину польської армії. Але в той час помітили, що вся татарська орда заворушилась, залишила свої позиції і відкрила наш лівий фланг. Поляки негайно оточили і змішали піхоту козацьку. Хмельницький поскакав із кіннотою на допомогу, але вже було пізно і неможливо було пробитися. Повернувшись назад, він кинувся за татарами, щоб повернути їх. Кіннота, побачивши це, понеслася за ним. Тоді поляки оточили піхоту зі всіх сторін, німці вимагали від неї пардона, поляки – згоди, але піхота відповідала, що їй треба свобода або смерть, зімкнулась, вступила в рукопашний бій і, пробившись крізь лози, там укріпилась. Так зрадою хана була вирвана перемога з рук Хмельницького. Поляки торжествували... («Історія Малоросії» Маркевича Т.І. С. 281-289)» [26; 178]. Описи запеклих битв є у багатьох літописах та історичних працях. Але далеко не всім авторам вдавалось описати бій так, як це вдалось М. Маркевичу, – пристрасно і емоційно, щоб передати крайнє напруження і драматизм ситуації.

Описуючи Рівне, А. Сендульський зазначає, що це місто «не належить до давньоруських значних міст, не згадується в давньоруських літописах, крім одного безіменного літопису, прикладеного до літопису Нестора, у якому є згадка про Ровенск» [27; 237]. Найбільш давній документ, який відноситься до цього міста, на думку Сендульського, опублікований у спільній праці польських авторів: О. Пшездецького, М.

Грабовського, А. Завадського, М. Маліновського «Джерела до польської історії» («Zrzedla do dziejow polskich») 1843 р. Цей документ свідчить, що 21 липня 1515 р. Зигмунд I розсудив княжну Марію Семенівну Рівненську, яка судилася за маєтки зі своїми сусідами зем'янами Дзєвшицями: Ігнатом, Богданом та Івашком. Їхні скарги король визнав необґрунтованими і цю суперечку вирішив на користь Марії Семенівни. У Гербовнику дослідника геральдики і генеалогії шляхетських родів Каспера Несецького Сендульський знайшов інформацію, що якась дочка князя Івана Острозького вийшла заміж за Симеона Олізара (Т. VII. С. 179). З цього він зробив гіпотетичне припущення, що Іван Острозький, видаючи дочку заміж, дав їй у придане Рівне, отже місто з XV ст. належало князям Острозьким. Цю помилку виправив Василь Пероговський у своїй рецензії на статтю Сендульського. Він писав, що в Дубенському архіві князів Любомирських, який утворився з архіву князів Острозьких, перенесеного з Острога в Дубно останнім Острозьким ординатом Янушем Сангушко, є документ, з якого випливає, що в XV ст. Рівне належало роду зем'янина луцького Дичка. В 1461 р. Іван Васильович Дичко продав Рівне князю Семену Васильовичу Несвицькому (Несвицькому) за 300 коп широких грошей лічби чеської [12; 1135-1136]. У 1481 р. Семен Несвицький помер. Його дружина Марія Семенівна сама господарювала в Рівному і багато зробила для його благоустрою, зокрема, домоглася для Рівного Магдебурзького права і тим самим перетворила село Рівне на місто. Коли вона збудувала в Рівному Замок, то перенесла свою резиденцію з Городка в Рівне і почала називати себе Марією Рівненською. Дочка князя Семена Васильовича і Марії Семенівни Несвицьких – Анастасія вийшла заміж за князя Симеона Ольшанського, а дочка Симеона і Анастасії Ольшанських – Анна Тетяна стала першою дружиною князя Костянтина Івановича Острозького і як посаг принесла у володіння Острозьких місто Рівне. Очевидно, вони одружились в 1509 – 1510 рр., оскільки в 1510 р. народився їхній син Ілля. Після смерті Іллі в 1539 р. Рівне успадкувала його дружина Беата Костелецька, яка в 1542 р. зробила фундацію на Рівненський костел [27; 247]. Після князів Острозьких місто належало Заславським, Любомирським, Сангушкам, а після приєднання Волині до Російської імперії стало повітовим містом Волинської губернії. Під час Російсько-Турецької війни в 1877 р. в Рівному влаштований шпиталь на 10 офіцерських і 100 солдатських ліжок, що розміщались у великому кам'яному будинку, зведеному Губернським розпорядчим комітетом, та у двох будинках поблизу, які найняли у приватних осіб [27; 244]. Згідно зі статистичними відомостями народонаселення в Рівному числилося 10 000 душ, з яких 2/3 євреї і 1/3 християни [27; 249].

Серед сіл Острозького повіту особливе місце посідає с. Сураж, яке в XVI ст. було містечком і в 1582 р. разом із сімома навколишніми селами переписане Василем-Костянтином Острозьким на заснований ним в Острозі монастир святої Трійці і шпиталь. Сендульський помилково вважав, що при монастирі св. Трійці знаходився не лише шпиталь, але й школа. Нині доведено, що ці заклади були розташовані в різних місцях: академія неподалік замку князя, а монастир св. Трійці – біля греблі, яка вела на так зване Нове місто – частину Острога за річкою Вілія і ставком. Проте, Сендульський не помилився в тому плані, що прибутки з містечка Сураж і навколишніх сіл були призначені на острозьку школу, що на той час перейшла вже на вищий рівень навчання і називалась у деяких джерелах «слов'яно-греко-латинська академія». Це підтверджує грамота онуки В.-К. Острозького – Анни Алоїзи Ходкевич 1624 р., у якій сказано, що половину фундації свого діда, дану ним на академію, вона передає єзуїтам на латинську школу при костелі і на колегіум. Отже, Сураж перейшов у руки єзуїтів. Особливу вартість у статті Сендульського має дослідження саме цього періоду в історії містечка. «Як за часів князів Острозьких, – писав автор, – так і при переході в руки єзуїтів, Сураж залишався центром управління навколишніми селами, отже і резиденцією єзуїтів, відряджених з Острозького колегіуму для догляду над цими маєтками і прибутками, які з них збираються. Єзуїти збудували в Суражі кам'яний костел і біля нього кляштор або конвікт (гуртожиток), який складався з 6-7 келій. До цих пір на всіх дверях зсередини від єзуїтів залишилися латинські написи» [24; 669]. На особливу увагу заслуговує публікація Сендульським копії грамоти, виданої єзуїтами 1 листопада 1724 р. жителям містечка, яка зберігалася на той час в архіві Суразької церкви, перебудованої з єзуїтського костелу. Цією грамотою жителям Суража дозволялось відновлення цехового братства, до якого будуть належати гончарі, ковалі, слюсарі, теслярі, кушніри, шевці, чоботарі, пивоварники та ремісники інших професій, що є в Суражі, також дозволялось вільно обирати цехмістра і старших братчиків, але з однією умовою: бути присутніми на богослужіннях в костелі на всі Божі і Богородичні свята. «Во ім'я Пресвятої Трійці і примноження Божої слави через боголіпне богослужіння як в костелі, так і в церкві, і для більшого порядку в самому містечку... владою моєю ректорською дозволяю обивателям міщанам суразьким, які мене про це дуже просили, мати в Суражі ремісничий цех, який вони здавна мали, а також і цехмістра і помічника, яких добровільно оберуть, і старших братчиків, які зобов'язуються дивитись за порядком. Обов'язок цього братства такий: спостерігати за порядком в костелі, в церкві і в самому містечку. У костелі бути присутнім на Пасху через всю світлу седмицю, на Різдво Христове, на Трьох королів, на Успіння, на Непорочне зачаття Діви Марії, на Стрітіння і Благовіщення. У ці свята треба стояти зі свічами під час обідні; на

хресний хід, в дні хресних ходів і в інші свята з'являтися з хоругвами і свічами і стояти (в костелі – В.Б.) все богослужіння. Померлих людей суразьких під час поховання треба проводити зі свічками, однак за певну плату в братську скриню, коли поховання буде людей заможних; убогих ховати єдино по-християнському милосердю. Пожертвування в братську скриню дозволяються. У храмовий празник Св. Михайла в листопаді місяці гроші з жертвувань мають бути використані на прикрасу храму і інші потреби церковні і цілого братства, аби тільки були свічки в церву і в костел при хресних ходах і похованнях. Дано в Колегіумі Острозькому товариства Ісуса, 1724. 1 листопада. Підписався Адам Лотинський Острозького коллегіуму Товариства Ісуса Ректор». [24; 671-672]. Отже, відновлення цехового братства в Суражі острозькі єзуїти використали як один із надійних засобів окатоличення місцевого населення. «Часті відвідини костелу на католицьких богослужіннях, – писав Сендульський, – поза сумнівом впливали на жителів Суража, які непомітно змінювали свої релігійні переконання і переходили в католицизм. Не дивно, що в Суражі і навколишніх селах є багато католиків» [24; 673].

Низку статей А. Сендульський присвятив монастирям, які на той час вже не існували. Зокрема, у 1872 р. надрукована його стаття про чоловічий монастир у с. Валево. На цей монастир 30 січня 1646 р. Олександра Туржанська з Дедеркал записала у своєму духовному заповіті 36 000 польських злотих, забезпечуючи цю суму з сіл Валево і Баймаки. Валево колись було передмістям Шумська, але поступово віддалилося і перетворилось на самостійне поселення, яке, як і монастир, припинило своє існування, ймовірно, через набіги татар або в період Руїни, коли з карти Волині зникли десятки населених пунктів, де не залишилось жодної живої душі. Про колишнє село нагадує лише назва місцевості Валевищина, Валевський ставок та три хрести, що зазвичай ставились на місті, де колись була церква або монастир [22; 87].

Особливу увагу А. Сендульський приділяє неіснуючим православним луцьким монастирям і церквам, використовуючи у своєму дослідженні акти, записані в Луцьких книгах, а також статтю священника Фролова «Про православні церковні братства». Найдавнішими монастирями Луцька були Пречистенський, заснований Мстиславом Володимировичем Мономаховичем (1076-1132 рр.), та Василівський, заснований Васильком Романовичем (1203-1269 рр.) або його сином Володимиром Васильковичем (1269-1288 рр.). Грамоти князя Свидригайла Гедиміновича 1439 р. підтверджували надання земель цим монастирям давньоруськими князями [23; 408]. Сендульський писав, що чимало православних церков і монастирів у Луцьку зруйновано або перетворено на костели. У руїнах Дмитрівська церква, збудована, згідно передання, Мстиславом Володимировичем; знесена Свято-Троїцька церква, на місті якої зведено костел; церква св. Якова перетворена на костел. Михайлівська кам'яна церква була розібрана монахами-тринітаріями, як це видно з протестів православного духовенства 1723-1729 рр. Матеріали з неї пішли на побудову костелу і монастиря тринітаріїв. У Луцьких актах згадуються православні церкви: Іоанна Предтечі, Миколаївська, Св. Катерини, Св. Петра, Св. Духа, Св. Онуфрія, Параскеви П'ятниці, Афанасіївська, Богоявленська, Вознесення на Яровиці. З цих актів випливає, що в 1582 р. Луцький католицький біскуп виклопотав у короля Сигізмунда III повеління православному Луцькому і Володимирському єпископу, яким заборонялося православному духовенству звершувати церковні треби, а в 1583 р. було «запечатано» у місті головні парафіяльні церкви. Проти цього беззаконня поступив протест у Луцький гродський суд від настоятелів церков: Дмитріївської, Троїцької, Покровської, Афанасіївської, Параскево-П'ятницької, Різдва Христового. Проте, цей протест залишився без наслідків, отже, до кінця правління Сигізмунда III в Луцьку не залишилось православних церков, натомість, з'явилась низка католицьких монастирів: бернардинів, тринітаріїв, боніфатіїв, домініканців, кармелітів, бригідок і шариток, і кафедральний костел католицького єпископа, збудований, очевидно із заснуванням католицької єпископії в 1427 році. У такій обстановці пригнічення православ'я в Луцьку в 1617 р. виникло православне Хресто-Воздвиженське братство. 29 лютого 1619 р. братство отримало королівський привілей на побудову церкви, школи та шпиталю. У 1620 р. патріарх Феофан дав братському монастирю «благословительну» грамоту із правом ставропігії. У 1635 р. у братському монастирі монахами Загоровського монастиря Павлом (Лютковичем) та ієродияконом Сильвестром була влаштована друкарня. Але до кінця XVII ст. з розповсюдженням унії діяльність братства почала згасати. Братський монастир зайняли базиліани. Наприкінці XVIII ст. монастир повернули православним, але ненадовго; після пожежі 1803 р. православні монахи покинули приміщення монастиря і його знову заселили базиліани. Отже, зі всіх православних церков і монастирів, які були в Луцьку, – робить висновок Сендульський, залишились лише розвалини братської Хресто-Воздвиженської та Дмитрівської церкви та віцілла Покровська церква, перетворена на собор [23; 508].

Стаття «Місто Острог» – найбільш фундаментальне дослідження А. Сендульського, опубліковане в перших п'яти номерах Волинських єпархіальних відомостей за 1882 рік вже після смерті автора. Острог як одне з найвизначніших історичних міст Волині, яке стояло в авангарді української культури в XVI – XVII ст., у якому діяла слов'яно-греко-латинська академія і друкарня і була видана перша у світовому друкарстві повна Біблія церковно-слов'янською мовою, для А. Сендульського як для священника і для краєзнавця мав

особливе значення. Давньоруський період історії Острога, Сендунський досліджує, спираючись на Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, що включали Повість временних літ, у якій в 1100 р. вперше згадується Острог у зв'язку з судом князів Ярославичів: Святополка, Володимира, Олега і Давида в містечку Витачеві над Володимиро-Волинським князем Давидом Ігоревичем за те, що він захопив Теребовлю і осліпив Теребовлянського князя Василька. За це у Давида Ігоревича відібрали все князівство, залишивши йому лише 4 міста: Бужськ, Дубно, Чарторийськ і Острог. У XIV ст. на історичній арені з'являються князі Острозькі. Сендунський розглядає кілька версій щодо їх походження: від литовських князів Гедиміновичів чи від руських князів Рюриковичів, і зупиняється на останній. Найбільш вірогідною, на його думку, є версія, згідно з якою Острозькі походять від гілки князів Турівських і Пінських, які названі предками Острозьких у Пом'янику цього роду, що зберігався в Дубенській церкві. Цю версію доводить Михайло Максимович у своїх «Листах про князів Острозьких до графині Блудової» 1866 р. Батько першого історично відомого князя Данила – Дмитро був сином Юрія Володимировича князя Пінського, який згадується в 1262 р. у Волинському літописі в зв'язку з перемогою над Литвою Волинського князя Василька Романовича. Юрій Володимирович був «кроткий, смиренный, правдивый», коли він помер у 1288 р. «все люди плакахуся по немь плачемь великим». Він був онуком князя Пінського і Турівського Георгія Ярославича. Георгій Ярославич – онуком Святополка Ізяславича, а Святополк Ізяславич був правнуком Св. Володимира. Проте, на думку Сендунського, спиратись на Пом'яники (Київський, Дубенський, Дерманський), сумнівно, оскільки складались вони не по-порядку. Тому точка зору М. Максимовича не має вагомих доказів і питання походження року Острозьких залишається відкритим. Про першого Острозького князя Данила є запис у Густинському літописі. Коли в 1344 р. Казимир Великий почав зазіхати на Волинь і Галичину, Данило і Перемишльський староста Дашко, прикликавши на допомогу татар, погромили польські війська. Але, коли в 1349 р. Казимир вдруге напав на Волинь, Дмитро з іншими руськими князями повинні були підкоритися йому. Про Данила Острозького збереглося ще одне свідчення. Це подароване ним церкві Св. Миколая Євангеліє, у якому був вкладний запис: «Се аз князь Данило и с княгинею Василисою и с детьми нашими придались мы землю на имя Чепель уездом и в отрубе к Святому Николе острожскому в парканеж как тая земля в себе мает вечно и непорушно» [29; 12]. У 1386 р. Король Ягайло і великий князь Литовський Вітовт підтвердили за сином Данила – Федором право володіти Острогом і подарували йому ще Заслав і Корець, на що видали писану в Луцьку Грамоту. У 1490 Ягайло, а в 1493 р. королева Ядвіга (як королева по крові) знову підтвердили права Федора на володіння своїми містами. Син Федора Василь прославився як дипломат. У 1447 р. Коли Казимир IV Ягеллончик зійшов на польський престол, на елекційному і коронаційному сеймах він настоював на тому, щоб Польща визнала Литву і Русь не підвладними, а рівними їй країнами і віддала Литві захоплені нею замки. Можливо, ці вимоги сприяли тому, що того ж року Казимир IV видав загальноземський привілей, який значно розширював права шляхти, у тім числі і української. Після смерті Василя Острозького залишилось 2 сини: Юрій, який отримав Заслав і розпочав династію князів Заславських, та Іван, який продовжив династію князів Острозьких. Найбільше він прославився перемогами над татарами 1455 р. під Теребовлею і Красновим, які надовго звільнили Волинь і Поділля від їхніх вторгнень. Його сина – Костянтина Івановича Острозького за мужність і військовий талант називали «русским «Сципіоном» і «литовським Ганнібалом», порівнюючи з найвидатнішими військовими стратегами античного світу. За заслуги у боротьбі з татарами він отримав в 1498 р. посаду Великого гетьмана Литовського. Після Костянтина Івановича, який помер в 1530 р., володарем Острога став його старший син Ілля. Після його смерті в 1539 р. володаркою стала Беата Костелецька, а з 1575 р. після довготривалої боротьби з нею Острог перейшов у руки Василя Костянтиновича Острозького. На той час Острозькі володіння включали 25 міст і 70 поселень. Найбільшою заслугою князя було заснування слов'яно-греко-латинської академії та друкарні, у якій крім Біблії та інших церковних книг, були надруковані полемічні твори, що відіграли надзвичайно важливу роль у боротьбі за Православну церкву, коли вона офіційно була скасована Берестейською унією 1596 р. Несецький писав, що Василь Костянтинович розширив Острог, збільшив його населення і «облаголіпив» місто багатими гарними будівлями. «Які великі статки були у князів Острозьких, можна бачити з інвентаря, складеного парнавським воєводою Петром Тризно, навмисне відрядженим для опису майна, що залишилось після смерті сина В.-К. Острозького – Януша. Петро Тризна пише, що після Януша залишилось 80 міст, 2760 поселень, 600 000 червоних золотих, 400 000 талерів, 2 900 000 різної монети, 30 закупорених бочок срібла в злитках, 400 000 золотих в окладах, клейнодах столових приборах, 700 верхових коней, 4 000 старих маток-шкап і без числа іншої худоби і овець (Гербовник Несецького. III. С. 85)» [29; 86].

Після смерті Василя-Костянтина Острозького та його сина Януша Острог перестав бути резиденцією могутнього роду князів Острозьких, втратив своє значення як центр освіти, книгодрукування і мистецтва, і поступово перетворювався на звичайне місто, яке було розділене на дві половини і переходило з рук у руки різним магнатам: Конецпольским, Заславським, Любомирським,

Сангушкам, Яблоновським, що мало дбали про місто. Після II розділу Польщі і приєднання частини Західної України до Російської імперії, у 1795 р. Острог став повітовим містом Волинської губернії. «Тепер Острог, – писав Сендульський, – незначне містечко, мало заселене і непромислове, переповнене євреями і скучене, через що під час пожеж дуже страждає; найбільші його руїни, як надгробні пам'ятники, наводять на людину лише тяжкий смуток, мимоволі відносять її подумки у віки, які давно канули у вічність і незворотно навівають думу про справи давно минулих днів» [30; 109].

Аполлоній Дорофійович Сендульський помер від раку печінки 7 січня 1882 р. після нього залишилась велика бібліотека і рукописи статей про містечка Полонне, Лабунь, Домбровицю і Степань, які були опубліковані в 1882 році, вже після смерті автора. Поховали отця Аполлонія в огорожі храму Преподобного Федора князя Острозького, зведеного його стараннями. Могила його збереглася до наших днів, а церква згоріла в 1977 році.

Висновки. Постать Аполлонія Сендульського посідає особливе місце в ряду дослідників, які започаткували вивчення історії міст і сіл Волинського краю. Об'єктивність, неупередженість і цінність його краєзнавчих досліджень обумовлюється насамперед тим, що в них використовується величезний масив історичних джерел, праці вітчизняних і закордонних істориків XVIII – XIX ст., середньовічних хроністів, літописи, опубліковані документи з архівів і рукописні документи, які зберігалися на той час у церквах, монастирях і у приватних осіб і які вже втрачені на сьогодні. Це спонукає до використання краєзнавчої спадщини А. Сендульського при написанні історії міст і сіл Волині сучасними науковцями. Якщо скласти сторінки всіх 44-х опублікованих А. Сендульським краєзнавчих нарисів, вийде фундаментальна монографія, що нараховує 670 сторінок. Ініційовані Святішим Синодом в руслі політики русифікації населення Волині краєзнавчі дослідження під пером А. Сендульського обернулися зворотною стороною медалі. Всіляко спонукаючи до пізнання історії свого краю, вони розвивали почуття патріотизму, національної самобутності та окремішності українського народу.

Список використаної літератури

1. Автобіографія священника Аполлонія Сендульського. *Київська старовина*. 1896. Т. 52. С. 59-77 (вступна стаття Л. Мацеевича. С. 58-59) (мова оригіналу російська).
2. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного Відродження, видатний краєзнавець Волині. *Духовне відродження культури України: матеріали і тези доп. наук.-практ. конф.* Рівне, 1994. С. 76 – 78.
3. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століття: Становлення. Історіографія. Бібліографія*. Хмельницький, 1995. С. 233-234.
4. Битва під Берестечком. URL: <https://surl.li/fwlikz>.
5. Костриця М.Ю. Роль релігійного краєзнавства у дослідженні Малої Батьківщини. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 27– 36.
6. Лист Євгенія Сендульського до своїх батьків, у якому він повідомляє, що відніс пакет в редакцію Волинських єпархіальних відомостей (Мова оригіналу російська). *Приватний архів автора* (мова оригіналу російська).
7. Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. *Острог на порозі 900-річчя. Матеріали I-III наук.-краєзнавчих конф.* Ч. 1. Острог, 1993. С. 120-122.
8. Манько М. П. Сендульський Аполлоній (17.10.1830, с. Садки нині Шумського району Тернопільської обл. – 7.01. 1882. Сивки, нині Білогірського району Хмельницької обл.) / *Острозька академія XVI – XVII ст.* Острог, 2010. С. 407.
9. Манько М. П. Сендульський Аполлоній (17.10.1830, с. Садки нині Шумського району Тернопільської обл. – 7.01. 1882. Сивки, нині Білогірського району Хмельницької обл.) / *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне вид.* Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2019. С. 532 – 533.
10. Манько М. П. Тучемський Михайло (5 (17). 09.1872 с. Понебель Ровенського повіту Волинської губернії – 23.04 1945. М. Кременець Тернопільської обл.) / *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне вид.* Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2019. С. 572-573.
11. Манько М.П. Струменський Михайло (24.09.1889, с. Хорошів Острозького повіту Волинської губернії (нині Білогірського району Хмельницької обл.) – 16 вересня 1937 р. М. Проскурів (нині Хмельницький) / *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне вид.* Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2019. С. 552-553.
12. Манько М.П. Селецький Арсеній (8.06.1860, с. Хролин, нині Шепетівського району Хмельницької обл. – ?) / *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне вид.* Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2019. С. 531-532.
13. Манько М.П. Теодорович Микола (1856, м. Гродно – не раніше 1915, м. Саратов) / *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне вид.* Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2019. С.557.
14. Мороз О.В. Декалог життєтворчості Аполлонія Сендульського – священника Волині кінця XIX – початку XX ст.» / *Science and Education a Neu Dimension. Humanities and Sciences*, VII (34) S. 205, 2019. Sept/ URL: seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/04/Decalogue-of-the-life-and-creation-of-Apollonius-Sendulsky-%E2%80%93-Volyn-priest-of-the-end-of-the-19th-%E2%80%93-beginning-of-the-20th-century-O.-V.-Moroz.pdf
15. Пам'яті Аполлонія Сендульського (1830-1882) / Волинські єпархіальні відомості. 1882. №5. С. 119-127

16. Переговський В. Зауваження на статтю «Місто Рівне», поміщену у «Волинських єпархіальних відомостях» 1880 р. № 5 та доповнення до неї / Волинські єпархіальні відомості. 1880. № 12. С. 1134 – 1158.
17. Сендульський Аполлоній. Енциклопедичний словник / Вид. Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона. Санкт-Петербург., 1900. Т. 58. С. 522.
18. Сендульський А. Д. Село Сивки Острозького повіту. Матеріали для історико-статистичного опису Православних церков Волинської єпархії / Волинські єпархіальні відомості. 1868. № 24. С. 761-769.
19. Сендульський А. Д. Містечко Ляхівці Острозького повіту / Волинські єпархіальні відомості. 1869. № 18. С. 707-719.
20. Сендульський А. Д. Торжество освячення храму, оберненого з католицького костелу, в м. Ляхівці Острозького повіту/ Волинські єпархіальні відомості. 1869. № 19 С. 753-760.
21. Сендульський А. Д. Село Тихомль Острозького повіту. Матеріали до історико-статистичного опису православних церков Волинської єпархії / ВСВ. 1870. № 5. С. 158 – 166.
22. Сендульський А. Д. Короткі історичні відомості про православний Валуєвський монастир, нині не існуючий. ВСВ. 1872. № 3. С. 87 – 90.
23. Сендульський А. Д. Історичні відомості про православні церкви і монастирі в м. Луцьку, нині не існуючі / ВСВ. 1872. № 11. С. 407 – 416. № 13. С. 505-510.
24. Сендульський А. Д. Село Сураж Кременецького повіту / ВСВ. 1873. № 19. С. 663-673.
25. Сендульський А. Д. Записка про будівництво нової церкви у с. Сивки Острозького повіту в ім'я преп. Феодора князя Острозького. Волинські єпархіальні відомості. 1876. № 21. С. 720 – 730.
26. Сендульський А. Д. Містечко Берестечко Дубенського повіту / ВСВ. 1879 № 4. С. 167-180.
27. Сендульський А. Д. Місто Рівне / ВСВ. 1880. № 5. С. 237 – 249 (мова оригіналу російська).
28. Сендульський А. Д. Село Пересопниця Ровенського повіту. ВСВ. 1880 №11. С. 548-559.
29. Сендульський А.Д. Місто Острог. ВСВ. 1882 № 1 і 2. С. 1 – 13. № 4. С. 80–86.
30. Сендульський А.Д. Місто Острог. ВСВ. 1882 № 5. С. 100 –109.
31. Тарновський А. Отець Аполлоній Сендульський, священник села Сивок Острозького повіту (Некролог). Київська старовина. 1882. Т. 1. С. 166-170.
32. Теодорович М. І. Волинська Духовна академія. Почаїв. Друкарня Почаївської Успенської лаври, 1901. С. 951-952.
33. Тихомельське городище. URL: <https://surl.li/pkajkj>

References

1. Avtobiografija svjaszshenika Apolonija Sendul'skogo/ *Kyivskaja starina*. 1896. T. 52. S. 59-77 (vstupna statja L. Matsejevitsza).
2. Barzenov L.V. Apollonij Sendul'skij – dijasz ukrainskogo natsionalnogo vidrodrzennia, vydatnyj krajeznavec Volyni /Duhovne vidrodrzennia kultury Ukrainy: materialy i tezy dopovidej naukovopraktyshnoji konferentsiji. Rivne, 1994. S. 76-78 [in Ukrainian].
3. Barzenov L.V. Apollonij Sendul'skij / Istoryshne krajeznavstvo Pravoberezhnoj Ukrainy XIX – na poshatku XX stolittia: Stanovlennia. Istoryografija. Bibliografija. Hmelnytskyj, 1995. S. 233–234 [in Ukrainian].
4. Bytva pid Berestetszkom URL: <https://surl.li/fwlikz>. [in Ukrainian].
5. Kostyrytsja M.Ju. Rol religijnogo krajeznavstva u doslidzenni Maloji Batkivszshyny. *Krajeznavstvo*. 2010. №4. S. 27–36 [in Ukrainian].
6. Lyst Jevgenija Sendul'skogo do svoih batkiv, u jakomu vin povidomlae, szsho zanis paket u redaktsiju *Volynskih jeparhialnyh vidomostej*. Pryvatnyj arhiv avtora. [in Russian].
7. Manko M.P. Apollonij Sendul'skij – krajeznavec Ostroga I Volyni/ Ostrog na porozhi 900-littia. Materialy I–III naukovopraktyshnyh konferentsij. T.I. S. 120-122 [in Ukrainian].
8. Manko M.P. Sendul'skij Apollonij (17.10.1830, s. Sadky nyny Szum'skogo rajonu Ternopil'skoji obl. – 7.01. 1882.S. Syvky, nyny Bilogir'skogo rajonu Hmelnytskoji obl.) / Ostrozka akademija XVI – XVII st. Ostroh, 2010. S. 407 [in Ukrainian].
9. Manko M.P. Sendul'skij Apollonij (17.10.1830, s. Sadky nyny Szum'skogo rajonu Ternopil'skoji obl. – 7.01. 1882.S. Syvky, nyny Bilogir'skogo rajonu Hmelnytskoji obl.) / Ostrozka akademija: istorija ta sutshasnist kulturno-osvitnogo osередku. Entzyklopedytshe vydannja. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademija», 2019. S. 532 – 533 [in Ukrainian].
10. Manko M.P. Tuszemskij Myhajlo (5(17).09.187, s. Ponebel Rovenskogo Povitu Volyn'skoji gubernii – 23.04 1945. m. Kremenets Ternopil'skoji obl. / Ostrozka akademija: istorija ta sutshasnist kulturno-osvitnogo osередku. Entzyklopedytshe vydannja. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademija», 2019. S. 572-573 [in Ukrainian].
11. Manko M.P. Strumenskij Myhajlo (24.09.1889, s. Horosziv Ostrozkogo povitu Volyn'skoji gubernii – 16.09. 1937, m. Proskuriv (nyny Hmelnytskij)/ Ostrozka akademija: istorija ta sutshasnist kulturno-osvitnogo osередku. Entzyklopedytshe vydannja. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademija», 2019. S. 552-553 [in Ukrainian].
12. Манько М.П. Селецький Арсеній (8.06.1860, с. Хролин, нині Шепетівського району Хмельницької обл. – ?)/ Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. С.531-532. Manko M.P. Seletskij Arsenij (8.06.1860, s. Hrolyn nyny Szepetivskogo rajonu Hmelnytskoji obl. – ?) / Ostrozka akademija: istorija ta sutshasnist kulturno-osvitnogo osередku. Entzyklopedytshe vydannja. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademija», 2019. S. 531-532 [in Ukrainian].
13. Manko M.P. Teodorovitsz Mykola (1856, Grodno – ne ranisze 1915 r. M. Saratov) / Ostrozka akademija: istorija ta sutshasnist kulturno-osvitnogo osередku. Entzyklopedytshe vydannja. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademija», 2019. S. 531-532 [in Ukrainian].
14. Moroz O.V. Dekalog rzyttietvortszosti Apollonija Sendul'skogo – sviaszshenika Volyni kintsja XIX – potshatku XX st.

/ Science and Education a Neu Dimension. Humanities and Sciences, VII (34) S. 205, 2019. Sept / URL: seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/04/Decalogue-of-the-life-and-creation-of-Apollonius-Sendulsky-%E2%80%93-Volyn-priest-of-the-end-of-the-19th-%E2%80%93-beginning-of-the-20th-century-O.-V.-Moroz.pdf (20.11.2025) [in Ukrainian].

15. Pamiati Apollonija Sendulskogo (1830-1882). *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*, 1882. № 5. S. 119-127.
16. Perogowskij W. Zamietszanija nf statju Apollonija Sendulskogo «Gorod Ostroh», pomiestshonnuju v «Volynskih jeparhialnyh vedomostiah» 1880 № 5 I dopolnienija k nej. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1880. № 12. S. 1134-1158.
17. Sendulskij Apollonij /Entsyklopeditszeskij slovar / izd. F.A. Brokgausa i I.A. Efrona.Sankt-Peterburg, 1900.T. 58. S. 522.
18. Sendulskij A. D. Sielo Sivki Ostrozskogo ujezda. Materialy dlja istoriko-statisticheskogo opisanija Pravoslavnyh tserkviy Volynskoj jeparhii. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1868. № 24. S. 761-769.
19. Sendulskij A. D. Miestietszko Liahovtsy Ostrozskogo ujezda. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1869. № 18. S. 707-719.
20. Sendulskij A. D. Torrzestvo osviaszhzenija hrama, obrashzennogo iz katolitszeskogo kostola v m. Liahovtsy Ostrozskogo ujezda. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1869. № 19 S. 753-760.
21. Sendulskij A. D. Sielo Tihoml Ostrozskogo ujezda. Materialy dlja istoriko-statisticheskogo opisanija Pravoslavnyh tserkviy Volynskoj jeparhii. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1870. № 5. C. 158-166
22. Sendulskij A. D. Korotkije istoritszeskije vedomosti o pravoslavnom Valievskom monastyrie, nynie nie suszshestvujushem. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1872. № 3. C. 87-90.
23. Sendulskij A. D. Istoritsheskije vedomosti o pravoslavnyh tserkwiah i monastyriah v g. Lutskie, nynie nie susthestvujutszije. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1872. № 11. S. 407-416. № 13. S. 505-510.
24. Sendulskij A. D. Sielo Surarz Kriemievietskogo ujezda. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1873. № 19. S. 663-673.
25. Sendulskij A. D. Zapiska o stroitelstvie novoj tserkvi v S. Civki Ostrozskogo ujezda vo imia prepod. Feodora kniazia Ostrozskogo. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1876. № 21. S. 720-730.
26. Sendulskij A. D. Miestietszko Bieriestietszko Dubienskiego ujezda. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1879 № 4. C. 167-180.
27. Sendulskij A. D. Gorod Rovno. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1880. № 5. S. 237-249.
28. Sendulskij A. D. Sielo Pieriesopnitsa Rovienskogo ujezda. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1880 № 11. S. 548-559.
29. Sendulskij A. D. Gorod Ostrog. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1882 № 1 i 2. S. 1 – 13. № 4. S. 80–86.
30. Sendulskij A. D. Gorod Ostrog. *Volynskije jeparhialnyje vedomosti*. 1882 № 5. S. 100=109.
31. Tarnovskij A. Otiets Apollonij Sendulskij, sviaszhzenik siela Sivok Ostrozskogo ujezda (Niekrolog). *Kijevskaja starina*. 1882. T. 1. S. 166-170.
32. Теодорович М. І. Волинська Духовна академія. Почаїв. Друк. Почаївської Успенської лаври, 1901. С. 951-952. Teodorovytz M. I. Volynska duhovna akademija. Potszajiv. Drukarnia Potszajivskoj Uspenskoj lavry, 1901. S. 951-952.
33. Tyhomelske gorodyszshe. URL: <https://surl.li/pkajkg>.

UDK 787.125.11

LOCAL HISTORI RESEARCH OF THE PRIEST APOLLONIUS SENDULSKY

Vitalii BONDARCHUK – Candidate of Historical Sciences,

Chief Curator of the Museum of History of the National University «Ostroh Academy»

Purpose: to analyse articles dedicated to the history of cities and villages of Volhynia, of priest Apollonius Sendulsky, and to determine his contribution to the development of historical local lore of the Volhynia region.

The methodological basis of the study was the works of leading specialists in historical local history: A. Tarnovsky, M.P. Manko, L.V. Bazhenov, M.Yu. Kostrytsa.

Results. The figure of Apollonius Sendulsky occupies a special place among the researchers who initiated the study of the history of cities and villages of the Volyn region. The objectivity, impartiality, and value of his local history research is due primarily to the fact that they use a huge array of historical sources, works by domestic and foreign historians of the 18 th and 19 th centuries, medieval chroniclers, chronicles, published documents from archives, and manuscript documents that were kept at that time in churches, monasteries, and private individuals and that have already been lost today. This encourages modern scholars to use the local history heritage of A. Sendulsky when writing the history of the cities and villages of Volyn. If you add up the pages of all 44 local history essays published by A. Sendulsky, you will get a fundamental monograph of 670 pages. Local history studies, which were initiated by the Holy Synod in line with the policy of Russification of the population of Volyn, turned out to be the other side of the coin. Encouraging people to learn about the history of their land, they developed a sense of patriotism, national identity, and the uniqueness of the Ukrainian people.

Novelty. For the first time, a comprehensive analysis of articles devoted to the history of cities and villages of Volhynia, by one of the founders of Volhynian historical local history, Apollonius Sendulsky, was made, and documentary sources of his research were identified. His life and creative path have been traced, a document from the Sendulsky family archive has been introduced into scientific circulation, and his significant contribution to the study of the history of Volhynia has been proven.

The practical significance of this study is that its results can be used for further research into historical local history, in teaching a course on the history of Ukraine, and in writing scientific papers.

Key words: historical local history of the 19 th century, Orthodoxy, church and culture, Volyn, Apolloniy Sendulsky, magazine «Volynskie eparhialnyje vedomosti» («Volyn eparchial news»).

Стаття отримана 12.12.2024

Стаття прийнята 21.02.2025

Стаття опублікована 22.12.2025